

УДК: 821.161.2-143

Олена Ткаченко

Сумський державний університет

ІВАН ФРАНКО І ЯН КОХАНОВСЬКИЙ: ЕЛЕГІЙНИЙ ДИСКУРС

У статті простежується еволюція української елегії на смерть від Яна Кохановського до Івана Франка. Розглядаючи філософсько-поетичний твір «Трени» Кохановського («Treny Jana Kchanowskiego» (1580) та «В XXIII роковини смерті Тараса Шевченка» (1884 р.) і «В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» (1886 р.) Франка як різновид жалобної елегії, автор, з'ясувавши їх новаторство й оригінальність, визначає генерику цього жанру.

Серед знакових називаються такі твори, як «На вічну пам'ять Котляревському» Тараса Шевченка, вірші на смерть та роковини смерті Кобзаря, які сформували новий тип — жалобну елегію зі своєю сталою поетико-композиційною схемою — і так чи так стилізовані під манеру шевченківського письма. Значним кроком у розвитку різновиду стали твори Михайла Старицького, які знаменували появу реалістичної елегії на смерть із чітко окресленим емоційним, особистісним началом, де ліричний герой — безпосередній свідок і схвилюваний співучасник подій, що дали поштовх поетичному натхненню. Елегії Старицького склали підґрунтя Франкових елегій на смерть Шевченка. Відштовхнувшись від традиційної для цього різновиду теми, Франко започатковує якісно новий інваріант жанру.

Ключові слова: літературний процес, жанр, різновид, елегія на смерть, поетика, ліричний герой, емоційно-інтонаційне забарвлення.

Tkaczhenko Olena. Iwan Franko i Jan Kochanowski: dyskurs elegijny. W artykule śledzi się ewolucja elegii ukraińskiej na śmierć, zaczynając od Jana Kochanowskiego do Iwana Franki. Rozpatrując filozoficznie-poetyczny utwór „Treny” Kochanowskiego («Treny Jana Kochanowskiego» (1580) i „W XXIII-tą rocznicę śmierci Tarasa Szewczenki (1884 r.)” i „W dwudziestą piątą rocznicę śmierci Tarasa Hryhorowycza Szewczenki” (1886 r.) Franki jako rodzaj elegii żałobnej, autor, wyjaśniewszy ich nowatorstwo i oryginalność, definiuje generykę tego gatunku).

Wśród znakomych utworów wymieniają się następnie „Na wiczną pamięć Kotlarewskiemu” Tarasa Szewczenki, wiersze na śmierć i rocznicę śmierci Koziarza, które sformowały nowy rodzaj — elegię żałobną ze swoim stałym poetycko-kompozycyjnym schematem — i tak lub inaczej one są stylizowane pod manierę pisma szewczenkowskiego. Dużym krokiem w rozwoju rodzaju stały utwory Michała Staryckiego, które znamionowały pojawienie elegii realistycznej na śmierć, z wyraźnie określonym emocjonalnym początkiem, gdzie bohater liryczny — bezpośredni świadek i wzburzony współnik wydarzeń, które dały bodziec inspiracji poetyckiej. Elegie Staryckiego złożyły podglebie elegiom Franki na śmierci Szewczenki. Odzwierciedlając się od tradycyjnego dla tego rodzaju tematu, Franko zapoczątkowuje jakościowo nowy inwariant gatunku.

Słowa kluczowe: proces literacki, gatunek, rodzaj, elegia na śmierć, poetyka, bohater liryczny, zabarwienie emocjonalnie-intonacyjne.

Tkachenko Olena. Ivan Franko and Jan Kochanowski: elegiac discourse. The article traces the evolution of Ukrainian elegy on the death from Kochanowski to Franko. Considering the philosophical and poetic work «Treny» by Jan Kochanowski («Jan Kochanowski's Treny» (1580)) and Franko's works «In the twenty-third anniversary of the death of Taras Shevchenko» (1884) and «In the twenty-fifth anniversary of the death of Taras Shevchenko» (1886) as a kind of funeral elegy and studying their innovation and originality, the author defines the generic of the genre.

Among the iconic works he mentions such ones as «In everlasting memory of Kotlyarevsky» by Taras Shevchenko, poems on death and death anniversary of Shevchenko, which formed a new type — a funeral elegy with its constant poetic and compositional scheme, stylized as Shevchenko's ones. A significant step in the development of genre was represented by Michael Starytski's works that marked the emergence of realistic elegy on the death with clearly defined emotional personal principle, where the lyrical hero is a direct witness and excited accessory of events. These works became a rise to poetic inspiration. Starytski's elegy became the basis for Franko's elegies on the death of Shevchenko. According to traditional for this genre theme, Franko established a new genre invariant.

Keywords: literary process, genre, kind, elegy on death, poetic, lyrical hero, emotional and tonal color.

Елегії Івана Франка характеризуються широтою жанрових модифікацій. Хоча доба модернізму й наклала свій відбиток на розвиток жанру, водночас простежуються античні, народнопоетичні, барокові, романтичні та реалістичні традиції на рівні зображально-виражальних можливостей, зокрема в аспекті суб'єктно-об'єктної сфери, проблематики та жанрових утворень. З-поміж них на особливу увагу заслуговують два вірші «В XXIII роковини смерті Тараса Шевченка» [10, с. 373–374] та «В двадцять п'ять роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» [10, с. 397–400], які справили помітний вплив на розвиток та формування української елегії.

На той час (1884 р. і 1886 р.), коли Франко написав ці твори, елегія на смерть, а саме до цього жанру ми відносимо названі поезії, широко побутувала в українському літературному процесі й мала досить давні традиції, які походили із «поховальних та заупокійних церковних пісень» [7, с. 136]. Визначення таких віршів як різновиду елегії спостерігається у багатьох європейських літературах, зокрема в польській. В українській літературі деякі вчені (Віктор Бондар, Наталія Левчик) називають їх «поменниками». «Явища духовного життя, передусім творчість Шевченка, — пише Бондар, — стають в українській поезії 50–70-х років темою таких жанрів умоглядно-медитативної лірики, як вірш-присвята, вірш-послання, а також надто специфічного, але поширеного на той час жанру «поменника» [3, с. 136–137]. Як нам видається, ця точка зору не заперечує нашу, а, навпаки, уточнює її. Генеза елегії на смерть, або як її ще називають жалобної, сягає античності, а особливої популярності набуває у європейських поетів XV–XVII ст., зокрема, стала одним із найпоширеніших різновидів жанру в давній українській літературі.

У кінці XVIII ст. теоретики називали два різновиди елегії: тренічна та еротична [2, с. 50]. Подібна ситуація простежується і в давньопольському літературному процесі. «Давньопольські поети оплакували дві великі втрати: втрату визначних чи близьких людей та упадок батьківщини» [14, с. 95]. Ця тематика домінувала в польських елегіях аж до 20-х років XIX ст.

Звернімо увагу, сам термін «елегія» як назва у той час майже не вживався, натомість — «плач», «лямент», «трен», «вірш на жалісний погреб» [10, с. 11–17]. Названі різновиди жанру склали важливу віху в еволюції української елегії, оскільки сприяли її модифікації, зокрема, форм авторської поетичної свідомості.

Своєрідність української жалобної елегії набуває виразності у типологічному зіставленні з відповідними творами XVI — першої пол. XVII ст. французької, польської, англійської, німецької літератур. Спостерігаються збіги у творенні об-

разу світу, концепції героя. Домінантні ознаках поетики, художня своєрідність національних елегій, динаміка розвитку жанру, засвідчили, з одного боку, розвиток української елегії у загальноєвропейському руслі, а з іншого — формування самобутніх рис та ознак.

Саме польська література епохи Відродження дала європейській літературі неперевершений зразок елегії-плачу «Трени» Яна Кохановського («Treny Jana Kchanowskiego» (1580) — своєрідний філософсько-поетичний твір, який засвідчив генерику жанру. Зокрема, пропагованій гуманістами концепції людині було завдано нищівного удару, оскільки за цією концепцією стверджувалося, що можна зберегти душевну гармонію, якщо вічну проблему життя і смерті, втрату близьких людей розглядати не з точки зору окремої долі, а продовження роду людського. Але ж автора спіткало нещастя, жорстока несправедливість долі — смерть малесенької донечки Уршулі.

19 елегій, написаних на її смерть, закарбували тяжке горе та найрізноманітніші настрої безутішної душі батька:

*До ніг батьків сумних дитя лягає миле,
Згубивши разом всі свої маленькі сили.
Уриулоньці така гірка припала доля.
Росла вона між нас, як деревце на волі,
Та подихом своїм жорстока смерть дихнула,
І на очах батьків беззахисна Уршуля Упала.
Скільки сліз, о люта Персефоно,
Струмками потече в твоє бездонне лоно! [1, с. 21].*

Про «Трени» Кохановського існує чимало досліджень, які підтверджують їх значущість, визначають новаторство і оригінальність. Дослідники вважають, що вони справили значний вплив на розвиток європейської елегії, створивши цілу школу наслідувачів. «Творчість Яна Кохановського, — зазначає Ростислав Радішевський, — виконувала важливу інспіраційну роль у середовищі українських поетів, а також була стимулом до самостійної творчості» [8, с. 9].

«Трени» створили цілу школу наслідувачів. «Треноманія» охопила кілька поколінь письменників XVI–XVIII ст. Серед перших послідовників — відомий польсько-український поет Себастьян Кленович, який створив у 1585 році «Жалобні вірші на смерть Яна Кохановського», елегію, що «засвідчила ставлення освічених співвітчизників до геніального поета» [4, с. 61] і відіграла значну роль в процесі становлення жалобної елегії, зокрема творів, присвячених письменникам. Такі вірші були популярними у багатьох європейських літературах, зокрема англійській — Томас Кер'ю «Елегія на смерть доктора Донна», присвячена одному із найвизначніших поетів Англії XVII століття. Особливий інтерес з-поміж цих творів викликає «Елегія на смерть Каулі» Джона Денема, яка містить огляд англійської поезії, до того ж творчість Каулі Денем проголошує її вершиною. Зауважимо, що сучасний англійський словник літературних термінів Кріса Болдіна передусім дає таке визначення елегії: «вишуканий за формою

ліричний твір, який виражає скорботу з приводу смерті друга або громадського діяча» [13, с. 66].

У новій українській літературі елегію на смерть започаткував Шевченко віршем «На вічну пам'ять Котляревському». З іменем Шевченка пов'язаний і подальший розвиток жанру — «Над гробом Тараса Григоровича Шевченка» Олександра Афанасьєва-Чужбинського, «На смерть Шевченка» Василя Кулика, «На похорон Шевченка» Олександра Кониського, «Над домовиною Тараса Шевченка» Петра Таволги-Мокрицького, «На смерть Шевченка» та «Сумує і плаче» Олександра Навроцького, «На похорон Тараса Шевченка під Каневом» Михайла Максимовича «В день скону батька нашого Тараса Шевченка» та «Осьмий поменник Тарасові Шевченкові на вічну пам'ять» Юрія Федьковича, «На вічну пам'ять Тарасові» та «Тарасові на вічну пам'ять. У п'яті роковини його смерті» Ксенофонта Климковича, «Вінець на могилу Тарасові, уплетений в осьмі роковини його смерті 1869 р.» Володимира Шашкевича, «На двадцяті роковини великого похорону» Пантелеймона Куліша. Ці та інші поезії не тільки закріпили за елегією на смерть чільне місце в українському літературному процесі, а й окреслили жанрові межі різновиду. Незважаючи на те, що названі твори різняться обсягом, рівнем суб'єктивності та емоційності, художніми прийомами, присутністю образу Шевченка та фактів його біографії, використанням поетичних зворотів мого Шевченка, наявністю біблійної, поетичної фразеології, фольклорним колоритом, використанням образів природи, обсягом соціальних мотивів та філософських узагальнень, навіть почуттями жалю, туги і болю, що проходять через усі поезії, — приглушені часом, усвідомлені, свіжі, вони утворюють певний тип — елегію на смерть зі своєю сталою поетико-композиційною схемою.

Зауважимо: усі ці твори так чи так стилізовані під Шевченка. Та це й зрозуміло, кожен із названих поетів, як і вся «українська поезія середини ХІХ століття, несли на собі слід потужного впливу Шевченка...» [6, с. 17]. Саме він «зробив» нову українську літературу, вивів її на світовий рівень. До Шевченка офіційна влада Російської імперії та її прибічники намагалися переконати в неіснуванні українців як народу, називаючи нас «малороссами», а мову нашу «малоросійським наречіем». Після Шевченка, який довів усьому світові, що є Україна — не переконували, а забороняли, нищили, плюндрували, намагалися стерти з лиця землі все українське. За словами Франка, «враження Шевченкової поезії було таке сильне, чар його слова такий тривкий, що в розумінні багатьох українців українська поезія могла виявляти себе тільки в тій, Шевченком усвяченій формі, тільки його стиль видавався справді поетичним, тільки його мелодії «відповідали духові української національності», тільки в тім напрямі треба було йти далі» [12, с. 233].

Першим, хто «вивів українську поезію з доби наслідування Шевченкової манери», за словами Франка, був Старицький [12, с. 238]. Передусім це стоєть елегії, бо переважна більшість віршів Старицького написана в елегійному жанрі [5, с. 259–273], зокрема, чільне місце належить такому його різновиду, як елегії на смерть. Ці твори відзначаються різноплановістю, оскільки присвячені як визначним діячам, так і близьким людям. На особливу увагу за-

слуговують елегії «На спомин Тараса Григоровича Шевченка» та «На роковини Шевченку (До поновлення могили)». Вони вирізняються з-поміж інших віршів цього циклу емоційно-інтонаційним забарвленням та особливістю змалювання ліричного героя, який виступає виразником національно найсвідомішої частки українського народу.

Як відомо, Шевченко помер у Петербурзі 10 березня 1861 року і був похований на Смоленському кладовищі. Виконуючи заповіт Великого Кобзаря, його друзі та близькі добивалися дозволу на перевезення праху Шевченка в Україну. 26 квітня цього ж року жалібна процесія рушила через увесь Петербург до вокзалу і — в Київ. Старицький був серед тих, хто супроводжував труну від Києва до Канева, де 22 травня 1861 року Шевченка було поховано на Чернечій горі. Саме ці події, але відтворені через 20 років, лягли в основу елегії Старицького «На спомин Шевченка», яка написана у формі розповіді-спогаду із залученням сучасних подій [9, с. 65].

Особливу роль у жанровій структурі вірша відіграє пейзаж. Весна, її краса, що є уподібненням пробудження та розквіту всього живого загострювала почуття, посилювала біль втрати, надавала творові певного драматизму, а зв'язок із сучасністю поглиблював його. У елегії спостерігається ціла низка традиційних елементів романтичної елегії, проте вона не має скарг на долю, роздумів про смерть, тлінність життя. Все відображене обертається навколо одного — втрати найдорожчого, «пророка свого» і віри в те, «що спадуть кайдани віковії», «І засяє тоді над убогим селом світло правди, любові й науки...», що спричинило урочисто-піднесений, хоча й сумовитий, тон елегії. Водночас, вірш має елементи реалістичної елегії, передусім у змалюванні ліричного героя, який постає речником тих, хто брав участь у жалібній процесії, для кого Шевченко — поборник українського народу, України, і прощання з ним є клятвою на вірність тих ідей, які проповідував «батько наш».

Деяко інший настрій пронизує елегію «На роковини Шевченка (До поновлення могили)». Предметом відображеного стало те, що у 1884 році на народні пожертвування на могилі Шевченка було встановлено чавунний хрест, впорядковано земляний насип, могилу обкладено дерном. У творі не відчувається піднесеності, притаманної попередньому віршу Старицького, хоча віра в безсмертя поета та силу його слова звучить голосно.

Ці вірші Старицького стали кроком уперед у надбаннях елегійного жанру. Вони знаменували появу реалістичної елегії на смерть з чітко окресленим емоційним, особистісним началом, де ліричний герой — безпосередній свідок і схвильований співучасник подій, що дали поштовх поетичному натхненню. Елегії Старицького стали підґрунтям Франкових елегій на смерть Шевченка. «Органічним художнім прийомом віршів цього типу, — як слушно зазначає Віктор Бондар, — є риторичні оклики, питання з різним ступенем риторизму, звернення. Адресатами останніх виступають “пани браття”, які зійшлися “святих поминати”, зокрема Шевченка, сам померлий поет, а також “Бог”» [3, с. 140]. Вирізнялися ці твори й оригінальністю побудови: наявність зачину та ідейно насиченого закінчення.

Елегія Франка «В XXIII роковини смерті Тараса Шевченка» створена у піднесено-патріотичному дусі і позбавлена інтимного тону, чуттєвості та сентиментальності, навіть смуток, що пронизує всю поезію, можна визначити як патріотичний. Ліричний герой постає в ролі виразника почуттів та думок народу:

*Поклін тобі, народних нужд співаче,
Від мільонів, для котрих ти жив,
Від України, що ще й нині плаче,
В тім самім горі, як ти її лишив!* [11, с. 373].

Оцінюючи значущість постаті Шевченка для України, української мови і літератури, автор наголошує на безсмерті поета, говорить про незгасиму народну пам'ять і шану, що викликає «тиранів злість і гнів всеможні», які намагаються

*Слова ж твої, потіху в нашім горі,
Спалить, з серць вирватъ, з пам'яті, з умів,
І вимазать ім'я твоє з історії,
І об'явить: «Шевченко — это миф»* [11, с. 374].

Величезний вплив Шевченка на національну свідомість співвітчизників Франко передає, ввівши у художню структуру твору образ дуба: «Від дуба степового розрісся вже цілий могучий ліс...» [11, с. 374]. Характерно, що поета не цікавлять обставини смерті Шевченка, у елегії відсутній і його образ, і окремі факти біографії. Увага сконцентрована на злодіяннях «тиранів» та «всеможні», що надає творові ознак інвективи і вносить у жанрову організацію поезії новий елемент, який запанує у поезії «В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка». Рефрен же «Вони бояться...» надає елегії драматизму. За традицією, яка склалася в XIX столітті в українській елегії на смерть, вірш закінчується оптимістично:

*Небавом проясниться світ над нами!
Щасливі, вольні, ми зо всіх сторін
Святої України громадами
Підем к могилі твоїй на поклін* [11, с. 374].

На відміну від попереднього вірша елегія «В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» більша за обсягом. Відштовхнувшись від традиційної для елегії на смерть теми — 25 роковини смерті — Франко створює якісно нову елегію, що стала значним кроком у розвитку жанру.

У чому ж виявилася новизна твору?

Перш за все у тому, що його основою стало не почуття жалю, туги, а почуття болю за Україну, усвідомлення величезної втрати для українського народу, що надало елегії трагічно-драматичної тональності:

*Чверть сотні літ пройшло від тої смерти,
Кобзарю наш, тяжких чверть сотні літ!
Мов круки ті, що тягнуть трупи жерти,
Так сотні бід тяглись за нами вслід.
Щоб нашу честь, язик, ім'я затерти,
Насилля й лож сідали на совіт;
Руйнівники наш дім розрубували в штуки,
А наші блуди їм топір давали в руки!*[11, с. 397].

Час від часу почуття болю за Україну, український народ, посилюючись гордістю за державу, «котрій на світі і рівні нема», переростає в гнів та обурення, і твір набуває патріотичного звучання [11, с. 398–399].

Через усю поезію проходить образ Шевченка, оскільки елегія написана у формі звертання до Шевченка, відображеній такими словами: «Кобзарю наш», «о батьку, Тарасе», «батьку, наш замучений пророче». Одною із причин погіршення ситуації в Україні за двадцять п'ять літ, що минули від смерті Шевченка, Франко вважає відсутність поводиря, яким був Шевченко:

*Потоки сліз, що на твою могилу
Вся Україна в жалю пролила,
Немов в самій згасили жар і силу:
Тебе втерявши, у старці пішла... [11, с. 398].*

Чим, звичайно, в котрий раз підкреслив значущість постаті Шевченка. Єдина надія — це молодь України, але її треба скерувати.

Закінчується елегія цілою низкою риторичних запитань, що посилюють песимізм і надають твору ознак «крику душі»:

*І хто розбудить нашу «правду п'яну»?
І хто голодним дасть поживний хліб?
Тарасе, батьку, наш замучений пророче —
Чи скоро буде світ по тій страшенній ночі? [11, с. 398].*

Для обох елегій характерна відсутність філософських роздумів про життя і смерть, сутність буття тощо. Автор зовсім не торкається обставин життя і смерті, не називає досягнень, заслуг покійного. Зазначимо, що цього не вимагає і структура, особливо другого твору. Відштовхнувшись від традиційної для цього жанру теми, Франко створює якісно нову елегію, якої до нього українська поезія не знала.

Таким чином, українська елегія на смерть — поетичне явище складне і багатогранне. Умовно ці твори поділяються на дві основні групи: елегії, написані на смерть визначних діячів; і елегії, які оплакували смерть коханих, рідних або близьких людей. Це і визначило особливості їх стилю, поетико-композиційної побудови та емоційно-інтонаційного забарвлення. Елегії Франка належать до першої групи. Вони написані піднесеним стилем, наповнені соціальними мотивами і мають патріотич-

не звучання. Серед найприкметніших ознак їх жанрової структури є те, що відчуття втрати, почуття жалю і болю, уславлення Шевченка переплітаються зі зверненнями до народу, закликами до боротьби тощо. Вирізняються вони й оригінальністю побудови: наявністю зачину та ідейно насиченого закінчення.

Елегії Франка «В XXIII роковини смерті Тараса Шевченка» та «В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» порушили одну із найгостріших естетичних проблем — місце поета та роль поезії в суспільстві, їх провідним настроєм стала критика і заперечення існуючого устрою та безкомпромісний протест проти поневолення України.

ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія польської поезії [Текст]. Т. 1 / Ред. М. Бажан. — К.: Дніпро, 1979. — 464 с.
2. Байбаков А. Правила піитическія о стихотвореніи російськомъ и латинськомъ. — М.: Університетская Типографія, 1785. — 175 с.
3. Бондар М. Поезія пошевченківської епохи. Система жанрів / М. П. Бондар. — Київ: Наукова думка, 1986. — 327 с.
4. История польской литературы: В 2 т. — М.: Наука 1968. — Т. 1. — 616 с.
5. Левчик Н. В. Жанрова своєрідність поезії М. П. Старицького / Н. В. Левчик // Розвиток жанрів в українській літературі XIX — початку XX ст. — К.: Наукова думка, 1986. — 295 с.
6. Поети пошевченківської доби :збірник / [упорядкування, вступна стаття та коментарі А.І. Костенка]. Київ : Радянський письменник, 1961. — 478 с.
7. Прохоров Г. М. Памятники переводной и русской литературы XIV–XV веков / Г. М. Прохоров. — Ленинград: Наука, 1987. — 245 с.
8. Радишевський Р. Польськомовна українська поезія кінця XVI — початку XVIII століття: Автореферат дис. ... докт. філол. наук / 10.01.01 — українська література; 10.01.03 — література слов'янських народів. — К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 1996. — 77 с.
9. Старицький М. Поетичні твори. Драматичні твори / Михайло Старицький. — Київ : Наукова думка, 1987. — 574 с.
10. Ткаченко О. Г. Український класична елегія : монографія/ О. Г. Ткаченко. — Суми: Видавництво СумДУ, 2004. — 256 с.
11. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. [Текст] / І. Я. Франко. — Т. 2: Поезія — К.: Наукова думка, 1976. — 543 с.
12. Франко Іван. Михайло Петрович Старицький // Іван Франко. Твори : У 50 т. — К.: Наукова думка, 1982. — Т. 33. — С. 230–277.
13. Baldick Chris. The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms. — Oxford — New York: Oxford University Press 1996. — 274 с.
14. Henryka Pitowska. Elegia// Słownik literatury staropolskiej. — Wros.— Krak.—Warsz., 1990.